

2. A l'entorn dels arxius catalans: estructures i gestió del patrimoni documental històric

ROSER SALICRÚ I LLUCH
Institució Milà i Fontanals de Recerca en Humanitats, CSIC, Barcelona
Institut d'Estudis Catalans

Havent estat usuària assídua dels arxius històrics de Catalunya i del seu patrimoni documental històric al llarg de ja més de quatre dècades, aquestes pàgines pretenen projectar l'esguard, l'experiència i les reflexions d'una historiadora medievalista sobre la seva evolució, els seus canvis i els seus reptes de present i de futur.

A aquestes alçades, tanmateix, potser més que referir-nos a evolució hauríem de començar a parlar de revolució. Perquè, com en tantes altres coses, en molt pocs anys hem assistit a grans transformacions i, ara mateix, tot apunta que ens estem precipitant cap a un canvi de paradigma tant del que són els arxius i el patrimoni documental com de la manera d'aproximar-nos-hi. Per bé que, ara com ara, encara tinguem molts més interrogants que respostes, és evident que la irrupció de la intel·ligència artificial obre noves portes i planteja expectatives que fins fa ben poc eren impensables. I no hi ha dubte que, a més a més, aquest canvi de paradigma comença a afectar de ple allò que, fins ara, havíem entès com a humanitats digitals.

A casa nostra, la Generalitat ha impulsat i encapçalat el procés de transformació dels arxius catalans a través del Sistema d'Arxius de Catalunya (SAC). Un sistema que, encertadament, no només integren els seus propis arxius (Arxiu Nacional de Catalunya, arxius comarcals, arxius institucionals de la Generalitat), sinó també arxius públics dependents d'altres administracions i arxius patrimonials (com l'Arxiu de la Corona d'Aragó, l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona, els arxius de les diputacions provincials i dels municipis de més de deu mil

habitants,¹ els arxius històrics provincials, els arxius universitaris i alguns arxius eclesiàstics i privats).²

D'acord amb la seva pròpia definició oficial, el SAC és el conjunt d'òrgans de l'administració i d'arxius que, amb normes i procediments, garanteixen la gestió, la conservació, la protecció i la difusió correctes de la documentació de Catalunya, així com l'accés a aquesta documentació. El seu objectiu és que els arxius que el constitueixen compleixin uns requisits mínims que assegurin un servei de qualitat a la ciutadania i a les administracions, i que siguin el màxim de transparents en els serveis que ofereixen. Els requisits que han de complir els arxius per inscriure's al SAC estan regulats per un decret de 2009.³

Tot i que, a hores d'ara, encara no formi part del SAC, l'arxiu de l'Institut d'Estudis Catalans, a través de l'IEC Obert, també avança en la mateixa direcció.⁴

Amb l'Arxiu Nacional de Catalunya al capdavant,⁵ el panorama arxivístic català s'ha estructurat a través de la Xarxa d'Arxius Comarcals (XAC), un projecte que la Generalitat de Catalunya començà a implementar el 1932, sota el lideratge d'Agustí Duran i Sanpere, però que el franquisme va estroncar i suplir per una organització arxivística de base provincial. Recuperat pel Departament de Cultura des de la restitució de la democràcia i el restabliment de la Generalitat, el procés de construcció d'un arxiu comarcal a cada capital de comarca, en col·laboració amb l'administració local, ha culminat recentment.⁶

1. També poden formar part del SAC els arxius de municipis de menys de deu mil habitants que compleixin els requisits previstos per la llei, per resolució del conseller o la consellera de Cultura i amb un informe favorable del Consell Nacional d'Arxius i Gestió Documental (CNAGD) (<https://cultura.gencat.cat/ca/temes/arxius-i-gestio-documental/consell_nacional_d_arxius_cna/index.html>). Cal fer esment, igualment, de la Xarxa d'Arxius Municipals (XAM), constituïda el 2003 per la Diputació de Barcelona per garantir la correcta gestió del patrimoni documental local dels ajuntaments amb més de deu mil habitants que en tenen l'obligació legal, i per donar suport als ajuntaments de menys de deu mil habitants (<<https://www.diba.cat/opc/xam>>).

2. En línia: <<https://cultura.gencat.cat/ca/temes/arxius-i-gestio-documental/sistema-arxius-de-catalunya/index.html>>.

3. Han d'aplicar un sistema de gestió documental, disposar de personal suficient i d'unes instal·lacions adequades per garantir la preservació dels fons i l'accés a la documentació custodiada, i oferir un horari d'obertura al públic amb un mínim de deu hores setmanals. A més a més, també han de complir amb les obligacions de transparència (és a dir, publicar els instruments de descripció, el registre d'eliminació de documents, les restriccions d'accés aplicades als fons i el seu termini de finalització) i informar sobre el dret de reclamació en matèria d'accés a la informació pública. En línia: <<https://cultura.gencat.cat/ca/temes/arxius-i-gestio-documental/sistema-arxius-de-catalunya/index.html>>.

4. En línia: <<https://iecobert.iec.cat/>>.

5. En línia: <<https://anc.gencat.cat/ca/inici/>>.

6. Després de poc més de quatre dècades, commemorades el 2022, el desplegament de la XAC es va completar el gener de 2024 amb la inauguració de l'Arxiu Comarcal de les Garrigues. La XAC està constituïda per quaranta arxius comarcals que donen servei a tot el territori, per bé que no en tenen ni

Els arxius comarcals es defineixen com a equipaments de referència en la conservació, el tractament, l'accés i la difusió del patrimoni documental de Catalunya en el seu entorn de provenença originària, i la seva pertinença a la xarxa els converteix en actors de l'acció de govern de la Generalitat en matèria d'arxius i de cultura. Fins al punt que segons Ramon Alberch, subdirector general d'Arxius i Gestió Documental entre el 2004 i el 2006, cal reivindicar la XAC com a «estructura d'estat».⁷

L'Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA),⁸ amb seu a Barcelona, és l'únic arxiu de titularitat estatal que forma part del SAC. Fundat el 1318 per Jaume II com a arxiu reial amb seu al seu palau reial de Barcelona, la seva base és l'arxiu reial de l'antiga Corona d'Aragó. Per tant, el 2018 va commemorar el seu setè centenari d'existència ininterrompuda.⁹ A l'embrió de l'arxiu reial de Barcelona, propietat estricta del monarca (amb documentació sobre el patrimoni reial, de govern i de justícia), s'hi van anar incorporant, *a posteriori*, tant altres fons documentals, que són els que li han donat aquesta continuïtat, com, gradualment, arxius històrics d'altres institucions (eclesiàstiques, arran de les desamortitzacions; de les delegacions d'hisenda, a l'inici del segle XIX; o fons notariais històrics, després de la Guerra Civil). La monarquia borbònica el va dotar d'una nova planta (1738) i d'un reglament intern (1754) on ja és denominat Arxiu de la Corona d'Aragó.

Per bé que l'Estatut de Catalunya el declarés parcialment propietat del Principat de Catalunya i el Tribunal Constitucional ho ratifiqués el 2013, desestimant els recursos presentats el 2002 pels governs valencià i aragonès, l'Arxiu de la Corona d'Aragó és de titularitat estatal i de gestió directa del Ministeri de Cultura, sense que la Generalitat hi tingui cap pes específic, a diferència del que s'ha esdevingut amb l'Arxiu del Regne de València o amb l'Arxiu del Regne de Mallorca, que són de gestió autonòmica.¹⁰

el Barcelonès, per les seves particularitats, ni les comarques de nova creació (Moianès i Lluçanès). A excepció de l'arxiu de l'Aran (Arxiu General d'Aran), tots es denominen *arxius comarcals*. En línia: <<https://xac.gencat.cat/ca/inici/index.html>>.

7. *Conclusions de la Jornada: El futur de la XAC: Reptes i oportunitats. Una mirada des de la perspectiva dels usuaris i col·laboradors* [2022], Departament de Cultura – Xarxa d'Arxius Comarcals de Catalunya, p. 6. En línia: <https://xac.gencat.cat/web/.content/xac/40_XAC/Jornada/2022_11_04-Conclusions-Jornades-40-anys-XAC.pdf>.

8. En línia: <<https://www.cultura.gob.es/archivos-aca/ca/portada.html>>; *Arxiu de la Corona d'Aragó* (2018), Ministerio de Educación, Cultura y Deporte. En línia: <https://libreria.cultura.gob.es/libro/arxiu-de-la-corona-d-arago_1131/>.

9. Vegeu Alberto TORRA PÉREZ, «L'Arxiu de la Corona d'Aragó. Set-cents anys d'història», *Catalan Historical Review* 15 (2022), p. 183-193 (en línia: <<https://raco.cat/index.php/CatalanHistoricalReview/article/view/405556>>); Alberto TORRA PÉREZ, «The Archive of the Crown of Aragon. Seven hundred years of history», *Catalan Historical Review* 15 (2022), p. 69-78 (en línia: <<https://raco.cat/index.php/CatalanHistoricalReview/article/view/405546>>).

10. Ramon PLANES I ALBETS; Laureà PAGAROLAS I SABATÉ i Pere PUIG USTRELL, *L'Arxiu de la Corona d'Aragó. Un nou perfil per a l'Arxiu Reial de Barcelona*, Barcelona, Associació d'Arxivers de

Un reial decret de 2006 instituï el Patronat que havia de gestionar-lo, considerant que, per la seva *excepcional importància*, l'Arxiu de la Corona d'Aragó és

de interés supracomunitario, ya que corresponde a una de las entidades históricas fundamentales, la Corona de Aragón, que constituyó parte esencial en el proceso de formación de España. Sus fondos documentales afectan al desarrollo histórico de territorios actualmente bajo distintas soberanías —el Rosellón, la Cerdeña, el Conflent y el Vallespir, Córcega, Cerdeña, Sicilia— y especialmente a cuatro comunidades autónomas —Comunidad Autónoma de Cataluña, Comunitat Valenciana, Comunidad Autónoma de Aragón y Comunidad Autónoma de las Illes Balears—. Dicho archivo constituye un patrimonio documental comunitario que requiere la atención y cuidado inexcusable del Estado y la colaboración que los Estatutos de las cuatro comunidades autónomas mencionadas han previsto.¹¹

Aquest Patronat, adscrit al Ministeri de Cultura, és l'òrgan rector col·legiat de l'Arxiu de la Corona d'Aragó. Hi participen les quatre comunitats autònomes esmentades (Catalunya, València, les Illes Balears i Aragó) i és presidit pel Ministeri de Cultura, amb una vicepresidència atribuïda a la sotssecretaria del ministeri i una altra, rotatòria, a les conselleries de cultura autonòmiques. Compta amb onze vocalies nates i amb vuit vocalies designades pel Ministeri de Cultura i per les comunitats autònomes entre personalitats rellevants de l'àmbit cultural. Per bé que el Patronat es va constituir el 2007, arran dels recursos atiatats pels governs valencià i balear el Patronat no es va reunir, per primera vegada, fins al desembre de 2022.¹²

Tot i que els arxius comarcals es defineixen, en el seu web, com a equipaments de referència en la preservació, l'accés i la difusió del patrimoni documental de Catalunya, el vídeo promocional dels quaranta anys de la XAC és un bon exemple del canvi de plantejament i de concepte del que es considera, actualment, «patrimoni documental». S'hi fa referència a documents («segles de documents») en paper, que és tal com enteníem fins no fa gaire el patrimoni documental, però també a documents electrònics, mapes, arxius sonors, fotografies i premsa històrica.¹³

Això ens porta a qüestionar-nos què cal entendre, a dia d'avui, com a «patrimoni documental»; si, per què o com el patrimoni digital també ho és; quins nous

Catalunya, 2003 (en línia: <<https://arxivers.com/wp-content/uploads/2018/07/Textos-03-LArxiu-de-la-Corona-dArag%C3%B3.-Un-nou-perfil-per-a-lArxiu-Reial-de-Barcelona.pdf>>), informe o diagnòstic elaborat per encàrrec de l'Associació d'Arxivers de Catalunya.

11. En línia: <<https://www.boe.es/eli/es/rd/2006/11/08/1267>>.

12. En línia: <<https://www.cultura.gob.es/archivos-aca/ca/presentacion/patronato.html>>.

13. En línia: <<https://www.youtube.com/watch?v=0jMRwoRI5GU&t=65s>>.

reptes plantegen els canvis que hi ha hagut; quines són les propostes de futur dels professionals de l'arxivística; i quina ha de ser, en endavant, la funció dels arxius i dels arxiviers.

És evident que els arxius han viscut, en poc temps, una revolució conceptual del patrimoni documental i en l'accés a aquest que ha canviat moltes perspectives. Però, des del meu punt de vista, caldria continuar distingint clarament entre el patrimoni documental històric, entès en sentit tradicional, i el concepte més genèric de patrimoni documental tal com es defineix actualment, com acabem de veure arran de la commemoració dels quaranta anys de la XAC.

Els esforços i els recursos que s'han dedicat i es continuen dedicant a la digitalització de les fonts històriques són ingents. Això implica, certament, molts avantatges per als usuaris, per als historiadors que fem recerca històrica amb base documental arxivística, perquè a hores d'ara podem accedir molt més fàcilment, ràpida i còmoda a la consulta en remot dels fons i dels documents des de qualsevol lloc i en qualsevol moment. És un guany en molts sentits.

Tanmateix, si bé no podem renunciar a la ineludible modernització i als canvis, majoritàriament beneficiosos, que comporta la digitalització, també és cert que, en alguns aspectes, aquests canvis són percebuts com a perjudicials per part dels investigadors, en la mesura que no sempre faciliten la recerca històrica i que, fins i tot, poden dificultar-la; o que, almenys, alteren la manera de concebre-la i de dur-la a terme. Perquè, si més no, la digitalització té inconvenients pel que fa a l'aprehensió i la comprensió del patrimoni documental històric per part de les noves generacions d'investigadors. Aquestes noves generacions ja no han pogut tenir accés «sensorial» (a nivell visual, tàctil, material, volumètric i espacial) a les fonts documentals, de manera que no les poden percebre, entendre i interpretar correctament, o almenys de la mateixa manera que els estudiosos que encara hem tingut l'oportunitat (esdevinguda privilegi) d'experimentar-les físicament com un tot que inclou tant continent com contingut.

Malauradament, l'accés exclusiu a la documentació digitalitzada ha comportat la impossibilitat d'accedir, directament, als documents originals fins i tot *in situ*, als arxius. I, al capdavant, això genera tota una sèrie de limitacions a la recerca històrica. Perquè, òbviament, no és el mateix poder observar i dimensionar físicament un manuscrit, un pergami, un protocol notarial o un registre de cancelleria reial que visualitzar-los, fragmentats, en una pantalla. De la mateixa manera que no podem copsar igualment la reproducció digital d'una pintura, la magnitud i les dimensions arquitectòniques d'un edifici o el volum d'una escultura, encara que se'ns puguin representar en 3D. I de la mateixa manera que no és el mateix visitar virtualment un museu o una exposició que fer-ho en persona. A més a més, hi ha disciplines auxiliars de la història, en l'àmbit de les ciències i les tècniques historiogràfiques (com la paleografia, la diplomàtica o la codicologia), que necessiten el

contacte directe amb els documents físics, perquè altrament no es poden desenvolupar ni conceptualitzar correctament.

La digitalització permet, certament, l'accés al contingut dels documents, però per a una recerca històrica ben entesa també cal que l'historiador pugui examinar i palpar els suports dels documents i les seves tècniques d'elaboració. Són elements entrelaçats, inseparables i necessaris per guanyar en eficiència i rigor. Un cop d'ull a un document i al seu suport aporta informació tan important com imprescindible.

Des del meu punt de vista, per tant, malgrat les facilitats, les comoditats i els evidents avantatges que la digitalització de la documentació ha aportat a la recerca històrica i a la preservació dels fons documentals, segurament ens hem excedit, passant d'un extrem a l'altre, del tot al res. I per això considero que, sempre que les condicions de preservació dels originals ho facin possible, caldria buscar, trobar i implementar, almenys per als usuaris especialitzats, un terme mitjà que permetés, quan fos necessari, l'accés als originals.

D'altra banda, també crec que caldria reivindicar i tornar a posar en valor el paper i el perfil dels arxivers especialistes, dels arxivers-historiadors tradicionals. Cada cop s'està atenent més (i cal esperar que amb el temps no es faci només així) a la documentació i a la gestió de la documentació digital i digitalitzada que generen les institucions i les administracions. D'aquesta manera, el patrimoni documental i la seva visió històrica van perdent pes, valor i rigor. El sistema potencia que els arxivers es converteixin, cada cop més, en simples gestors documentals. Des del meu punt de vista és preocupant, per exemple, que el màster en arxivística (fins ara en arxivística i gestió de documents) impartit per l'Escola Superior d'Arxivística i Gestió de Documents a la Universitat Autònoma de Barcelona hagi esdevingut, recentment, màster en arxivística i governança de la informació, després d'un infructuós intent d'implantació d'un màster en gestió documental, transparència i accés a la informació.¹⁴

No hi ha dubte que les arxiveres i els arxivers del segle XXI han de ser capaços de fer front a les novetats, els reptes i les necessitats del sistema. Però una cosa no

14. En línia: <<https://www.uab.cat/web/estudiar/l-oferta-de-masters-oficials/informacio-general/arxivistica-i-governanca-de-la-informacio-1096480139517.html?param1=1345875395224>>. Havent estat la llavor de la formació de diverses generacions d'arxivers catalans, actualment el Màster Universitari en Arxivística i Governança de la Informació es presenta i reivindica com a «formació en arxivística, gestió de la informació i governança de dades, única a l'Estat espanyol, que capacita per treballar en organitzacions públiques i privades de qualsevol sector». Tant pel que fa al pla d'estudis com a les competències i els resultats de l'aprenentatge, el màster posa un èmfasi especial en la gestió de la documentació electrònica i incorpora coneixements en gestió de la informació, anàlisi i tractament de les dades, sistemes de gestió de processos, arquitectura de sistemes o preservació digital, «en línia amb l'evolució de la professió i de la ciència arxivística, i donant resposta als nous reptes i demandes professionals». Però sembla oblidar tot allò que fa referència al coneixement i el tractament de la documentació històrica.

treu l'altra. Cada cop més, falten professionals experts en documentació històrica, falta formació en llatí i paleografia i falten arxivers capacitats per llegir i entendre (i, en conseqüència, tractar, descriure, analitzar i transmetre degudament) els fons històrics. És una mancança que en un país com el nostre, que té un patrimoni històric documental tan ingent i valuós, es fa encara més sensible. La incorporació de noves formes i de noves tecnologies no ens pot fer perdre capacitat i coneixement, i per això caldria recuperar i vetllar més per mantenir i tornar a valorar el perfil de l'arxiver-historiador qualificat, que s'està extingint.

Una altra qüestió molt debatuda és la del paper que els arxius han de tenir com a centres de difusió del patrimoni documental històric.¹⁵ És una funció que, òbviament, cal impulsar. Però, de nou, sense confondre els termes ni canviar prioritats, i una cosa no pot anar en detriment de l'altra. En això, és ben clar que la irrupció de les noves tecnologies hauria de ser una gran aliada. Bo i distingint, d'una banda, entre l'accés a les fonts i les seves noves formes de consulta i, d'una altra, les formes d'explotació i accés al seu contingut, les anomenades humanitats digitals són una eina imprescindible i immillorable per vehicular i possibilitar la difusió del patrimoni documental històric més enllà dels cercles restringits dels especialistes. L'IEC en pot oferir diversos exemples, com el projecte CATCAR (Patrimoni digital al servei de la innovació social), que posa a l'abast de tothom el món carolingi tot preservant i donant a conèixer la documentació carolíngia en format digital,¹⁶ o l'encara embrionari ROMTUR (Innovació digital per fer valer el patrimoni romànic poc conegut i impulsar el desenvolupament turístic de zones poc dinamitzades del sector oriental dels Pirineus), que obrirà les portes a l'accés a la documentació de la Catalunya Comtal anterior al segle XIII.¹⁷

De tota manera, el principal interrogant, encara sense resposta, i el més gran repte pendent que tenim al davant és el de l'impacte de la intel·ligència artificial en l'aproximació al patrimoni documental històric i en la seva explotació.

Des de fa anys, s'intenten implementar eines de reconeixement de text i de transcripció automàtica als textos i els documents històrics. Les iniciatives han estat i són múltiples, però, fins ara, poc reeixides, almenys per a textos històrics. Avui en dia, arran de la varietat i la irregularitat de cal·ligrafies, mans, abreviatures, llengües, formes d'escriptura i cronologies dels textos històrics, aquestes temptatives només comencen a ser mínimament reeixides per a textos contemporanis.¹⁸ Tanmateix,

15. Vegeu-ho, novament, a <https://xac.gencat.cat/web/.content/xac/40_XAC/Jornada/2022_11_04-Conclusions-Jornades-40-anys-XAC.pdf>.

16. En línia: <<https://catcar.iec.cat/>>.

17. En línia: <<https://www.iec.cat/projecte-romtur-2024-2026/>>.

18. Transkribus (<<https://www.transkribus.org/>>) és una de les iniciatives, alemanya, que a hores d'ara ha tingut més ressò, però no és útil per a textos medievals; el motor de recerca associat al repositori

gràcies a la intel·ligència artificial ens anem aproximant, sens dubte, a passos gegantins, a la lectura computacional de documents històrics, cosa que, fins no fa gaire, consideràvem una quimera. Però hauríem de fer-ho i poder arribar-hi sense perdre de vista que, rere les màquines, hi ha d'haver sempre el coneixement i la capacitat analítica i de validació de l'historiador.

La implementació del Pla d'Arxius i Gestió Documental de Catalunya, Arxius 2030, impulsat pel Departament de Cultura i aprovat el juliol de 2023 —nascut de la voluntat d'avançar cap a la preservació innovadora i l'organització eficaç del patrimoni documental català des de la consciència del canvi experimentat i que continua experimentant el sector arxivístic com a conseqüència de l'adveniment de les tecnologies de la informació—,¹⁹ ha de ser un pas endavant per tal que els arxius de Catalunya puguin preservar el patrimoni. Que sigui un element clau de l'administració digital, tant arran del fet que actualment la major part dels documents es produeixin en suport electrònic com de l'acceleració del ritme de digitalització dels «documents tradicionals», no hauria d'anar en detriment d'una aposta ferma per la preservació i la posada a l'abast dels usuaris especialitzats i del públic en general dels fons documentals del passat. Perquè aquest patrimoni documental històric col·lectiu és la memòria del país. I, sens dubte, una eina fonamental per a la seva projecció futura, que no pot oblidar —perquè s'hi relaciona directament— els seus usos passats, presents i esdevenidors.

dels arxius estatals PARES (Portal de Archivos Españoles), posat experimentalment a l'abast del públic amb una mostra reduïda d'exemples de fonts bàsicament contemporànies, només permet implementar cerques internes amb reconeixement de paraules (<<https://pares.cultura.gob.es/pares-htr/>>). Amb tot i amb això, tan sols a casa nostra hi ha diverses temptatives en marxa, encapçalades pel Centre de Visió per Computador de la Universitat Autònoma de Barcelona (<<https://www.cvc.uab.es/>>), el Pattern Recognition and Human Language Technology Research Center de la Universitat Politècnica de València (<<https://www.prhlt.upv.es/>>) o el programa de Ciències Socials i Humanitats Computacionals del Barcelona Supercomputing Center (<<https://www.bsc.es/es/>>).

19. En línia: <<https://cultura.gencat.cat/ca/temes/arxius-i-gestio-documental/sistema-arxius-de-catalunya/pla-arxius-2030/pla-arxius-gestio-documental/index.html>>.